

Az értelmezős szerkezetek helye a szintagmák között

1. Bevezetés

1.1. A 2000-ben megjelent leíró egyetemi tankönyv, a Magyar grammatika a szintagmákról szólva a korábbi hagyománykövető nyelvtanoktól (A mai magyar nyelv rendszere, A mai magyar nyelv, A magyar nyelv könyve, Leíró nyelvtani segédkönyv stb.) eltérően csak két fő típust különít el egymástól, az **alárendelő** és a **mellérendelő** szintagmát.

Az alany és az állítmány kapcsolatát, az előzményekben szereplő hozzárendelő viszonyt nem különíti el harmadik típusú szintagmaként – elsősorban az alany igevonzat volta, valamint az állítmánynak az igei kategóriákkal való jellemezhetősége, úgymond grammatikai igei természete miatt –, és az alárendeléshez sorolja. (Az igei és a névszói állítmánnyal kapcsolatos esetleges problémákra, az alanyhoz való viszonyukban megfigyelhető különbségeikre lásd Laczkó 2001: 407–18.)

1.2. Lényeges változás, hogy a tankönyv a **szintagma** kifejezést sem szokásosan, a **szó-szerkezet** szinonimájaként használja, hanem annál szűkebben értelmezi, és csak a szintaktikai típusú szószerkezeteket jelöli meg vele. Ezeket csak fogalomjelölő lexémák, illetve (analitikusan szerkesztett) mondatrészek grammatikai kapcsolata hozhatja létre (pl.: *szeretnék egyetemista lenni* – az igét összetett tárgy bővíti; *kimászott az asztal alól* – a határozó névutós névszó). Ennek következtében nem használja az álszintagma terminust sem, ehelyett morfológiai természetű szószerkezeteknek nevezi a névutós, segédigés, elváló igekötős stb. szerkezeteket. (Lásd: Keszler 2000: 350–2; Lengyel 2000: 28–31.)

2. Az értelmező a Magyar grammatikában

2.1. A mondatrészek fejezetében újdonságként jelentkezik, hogy a Magyar grammatika a nyelvtani hagyomány ellenére az **értelmezőt** mint mondatrészt **nem a jelzők altípusaként** tárgyalja. S bár a tankönyv alapvetően közös fejezetben szerepelteti a jelzőkkel, már a fejezet címe (A jelző és az értelmező) jelzi, hogy szerzője a korábbiaktól némileg eltérő módon látja az értelmező helyzetét, nem tartja a jelzővel azonos értékű mondatrésznek. S noha a tankönyv megemlíti a jól ismert hátravetett jelző terminust is az úgynevezett jelzős szerkezeteknek (minőség-, mennyiség-, birtokos jelzőnek) megfelelő, megfeleltethető értelmezős szintagmákkal kapcsolatban, az azonosító értelmező és az újonnan bevezetett értelmezői típus, az **értelmező határozó** esetében felhívja a figyelmet arra, hogy ezek a típusok nem hozhatók még rokonságba sem a jelzős szókapcsolatokkal (Balogh 2000: 452–3).

2.2. Az értelmező grammatikai státusának megítélését is részletesen elemzi az említett fejezet, hiszen a témával terjedelmes szakirodalom foglalkozik, sok kiváló kutató (többek között Antal László, Berrár Jolán, Deme László, Elekfi László, Jakab István, Károly Sándor, Rácz Endre, Tompa József) foglalt állást a kérdésben, egyesek az alárendelő, mások a mellérendelő szerkezetre jellemző tulajdonságokat hangsúlyozták. S bár egységes megítélés nem született az értelmezős szerkezet alá- vagy mellérendelő jellegét illetően, a nyelvtankönyvek nagy része (például a fent említettek, valamint az iskolai nyelvtanok) többnyire a jelzők között szólnak az értelmezőről, és így az értelmezős szerkezetet alárendelő szintagmának tekintik.

2.3. Az értelmező határozónak az értelmezők közötti felvételével, valamint azzal, hogy az értelmezőt némileg különállóként kezeli a Magyar grammatika a jelzői mondatrésztől, valójában már azt is állítja, hogy az értelmezős szintagma **nem jelzős szerkezet**. Nem volt következetes azonban az az eljárása a tankönyvnek, hogy ennek ellenére mégiscsak a jelzőkkel közös nagy fejezetben jelenik meg az értelmező, s a vele kapcsolatos problémák, lehetséges álláspontok mintegy kiegészítésként, a fejezet további részében fogalmazódnak meg. Ennek több oka is van.

2.3.1. Elsősorban, mivel az értelmező megítélése elég kényes terület a nyelvtudományban (sokan, sokféleképpen nyilatkoztak már róla), a tankönyv szerzőinek nem volt szándékában alapvetően eltérni a nyelvtani hagyomány képviselte állásponttól. Hiszen az értelmezőt, az értelmezős szerkezetet már Simonyi Zsigmond (1913) óta az alárendelő, a jelzős szerkezetek közé sorolják. Ezt az álláspontot képviseli Károly Sándor is (1958) az értelmezőről szóló monográfiájában. Ugyanígy jár el az akadémiai nyelvtan, A mai magyar nyelv rendszere (1961–1962), A mai magyar nyelv című egyetemi tankönyv (1968), valamint több más tankönyv és jegyzet is. Kivételesnek számít Szabó Dénes 1958-ban megjelent kéziratosa egyetemi jegyzete (284–5), valamint M. Korchmáros Valériának a Deme László egyetemi előadásai alapján összeállított Mondattana (1992: 139–41), amelyek másképpen ítélik meg ezt a szerkezetet, s a mellérendelő szintagmákhoz sorolják, vagy ahhoz közeleink tartják.

2.3.2. Másrészt ha az értelmező külön fejezetbe kerül, ha teljesen elszakad a jelzőktől, akkor egyértelműen dönteni kellett volna a mondatban betöltött pozíciójáról, egy új, a hagyományostól mindenképpen eltérő, külön mondatrészi szerepéről. Ez maga után vont volna egészen gyakorlati jellegű – de az oktatásban rendkívül fontos – kérdéseket. Például azt, hogyan ítéltető meg mondat-elemzéskor, hol jelölhető ki a helye a mondatrészek között. Ebből következően konkrét oktatásmódszertani kérdések is felmerülnek, például hogyan ábrázolható a mondat szerkezetének felvázolásakor, melyik szintre helyezhető. Az ezekre a kérdésekre adandó válaszokat a tankönyv így kikerülte, pedig a valóságban egyre sürgetőbben igénylik a feleletet. Ez a dolgozat megkísérel néhány gondolatot felvetni a lehetséges megoldás érdekében.

2.4. A probléma összetettségét már Károly Sándor is érzékelteti az értelmezőről szóló, 1958-ban a Nyelvtudományi Értekezésekben megjelent dolgozatában, amikor a munka bevezetésében ezt írja: „Az értelmező mivoltának és a nyelvtani rendszerben elfoglalt helyének a meghatározása nem könnyű feladat. Sajátos jellege, sokarcú természete és sokféle, egymástól lényegesen különböző fajtája szinte arra kényszeríti a vele foglalkozót, hogy a nyelvtani rendszer kulcskérdéseinek csaknem mindegyikében állást foglaljon, hogy a hagyományos grammatikai kategóriák lényegét tüzetesebben vizsgálja meg, sőt esetleg »vizsgálja felül« (kiemelés tőlem B. J.). Egyszerűbben is végrehajtható egy ilyen vállalkozás, de akkor – a nyelv rendszerszerűsége miatt – kevésbé bízathat sikerrel” (Károly 1958: 3). Ezzel a gondolattal maga Károly Sándor is megadja a felhatalmazást a kérdés újragondolására. A Magyar grammatika ezt az újragondolást, felülvizsgálatot kívánta elindítani.

3. A szintaktikai szerkezetek általános jellemzése

Az értelmező és az értelmezős szintagma részletes elemzése, felülvizsgálata előtt talán nem szükségtelen áttekinteni, azaz felidézni az alárendelő és a mellérendelő szerkezetek tulajdonságait.

3.1. Ehhez azonban mindenekelőtt említést kell tenni a szintaktikai szerkezeteket elválasztó **alapvető kritériumokról**, amelyeket a magyar szakirodalomban elsősorban Berrár Jolán munkáiból ismerhetünk meg. Egy régebbi tanulmányában (amelyben Bloomfield és De Groot formális szintagmarendszerét mutatja be) Berrár azt vizsgálja (1965: 17–24), hogy a formális szempontok mennyire használhatók fel a szószerkezetek objektív elemzésére. Ebben a rendszerben fontos szerep jut a **disztribúció** szerinti csoportosításnak, vagyis annak, hogy a szintaktikai szerkezet mint egység ugyanabba az **alakosztályba** tartozik-e, mint egyik vagy mindkét tagja (vö. az alaktani, szófaji jellemzőket).

Eszerint Bloomfield megkülönbözteti az **exocentrikus** szerkezeteket, amelyekben a szerkezet mint egység más alakosztályba tartozik, mint egyik vagy másik alkotórésze: $A + B = C$. Ide sorolja a főnév + ige kapcsolatát, valamint a prepozícióból és főnévből álló kifejezéseket – ez utóbbiaknak a magyarban a névutós kapcsolatok felelnek meg. A másik csoport az **endocentrikus** szerkezetek csoportja; ezen belül megkülönböz-

tethetők a **mellérendelő** szerkezetek, amelyekben a szerkezet mint egység ugyanahhoz az alakosztályhoz tartozik, mint bármelyik alkotórésze: $A + A = A$; illetve az **alárendelő** szerkezetek, ezekben a szerkezet mint egység csak az egyik tag, a főtag alakosztályával egyezik meg: $A + B = A$.

De Groot a **kihagyhatóság** szempontját tartja alapvetőnek a szintagmák osztályozásánál, és elkülöníti egymástól az **adjunktív** csoportot, ahol a főtag-melléktag kapcsolatából a főtag nem hagyható ki; a **konjunk-tív** csoportot, amelyben a két egyenrangú, de nem mellérendelt tagból egyik sem hagyható ki; illetve a **koordinatív** csoportot, ahol az egymásnak mellérendelt tagok közül bármelyik kihagyható. S bár a két szerző más szempont szerint dolgozik, szintagmacsoportjaik megegyeznek egymással.

Egy későbbi munkájában Berrár Jolán (1977: 79–94) a szintagmákat már három szempont alapján is kielégítően definiálhatónak tartja: a behelyettesíthetőség (az azonos vagy eltérő disztribúció), a kihagyhatóság és a kérdezhetőség alapján. Továbbá még hozzáveszi ezekhez a kiegészíthetőség kritériumát is. Az alárendelő szintagmát az alaptag disztribúciójával és szófaji értékével tartja jellemezhetőnek, a mellérendelő szintagmát pedig a tagok és a szerkezet (többnyire) azonos szófajiságával és disztribúciójával. Ezenkívül harmadik típusként Berrár megemlíti még a hozzárendelő szintagmát, az alany-állítmány kapcsolatát, amely megítélése szerint a fentiek alapján eltér mind az alá-, mind a mellérendeléstől.

3.2. Az alárendelő és a mellérendelő szintagmák lényeges tulajdonságait tekintve alapvetően elkülönülnek egymástól. A jellemzésnél szóbajövő (a korábbiakkal részben megegyező) megkülönböztető **szempontok** a következők: **(1) a szintagmatagok egymáshoz való viszonya:** a grammatikai alá-fölérendeltség vagy a pusztán logikai, illetve logikai-grammatikai kapcsolat az egyenlő értékű szerkezettagok között. Ez azt jelenti, hogy a szerkezettagok a mondat különböző vagy azonos szintjén helyezkednek-e el, eltérő vagy azonos-e a mondatrészi szerepük. Ehhez kapcsolódnak **(2) a szófaji szempontok** (vö. az eltérő vagy azonos alakosztályba való tartozást), az azonos vagy az eltérő szófajúság, a toldalékolhatóság stb. Lényeges szempont **(3) a szerkezet és a tagok disztribúciójának** a hasonlósága vagy eltérő volta. Vagyis az, hogy a tagok külön-külön előfordulhatnak-e azonos nyelvi (nyelvtani) környezetben, illetve melyikük jelenhet meg ugyanabban a környezetben, mint amelyekben a szintagma maga. Ezzel összefügg **(4) a szintagma egészének helyettesíthetősége** egyik vagy mindkét tagjával; valamint **(5) a kihagyhatóság** kérdése, vagyis hogy melyik tagja hagyható el a mondat szerkezetéből annak sérülése nélkül. Fontos **(6) a kérdezhetőség** szempontja, hogy tudniillik lehet-e kérdezni a szerkezet egyik tagjáról a másikkal. Továbbá nem elhanyagolható **(7) a tagok valamelyikének mellékmondati való kifejezhetősége** sem (Keszler 2000: 351–2). Mellesleg erre a tulajdonságra, strukturális érvre hivatkoztak leginkább az alany-állítmányi viszonyt hozzárendelő szintagmaként értékelő kutatók – így például egyetemi előadásain Rácz Endre (meglent 1994: 72) –, mivel az alany-állítmányi szókapcsolatban az alany is, és az állítmány is (bár ez utóbbi csak a névszói állítmányra érvényes) kifejezhető alárendelt tagmondati (pl.: *Az jöhet, aki akar* – alanyi alárendelés; *Ő olyan, ahogy elképzeltük* – állítmányi alárendelés). A névszói-igei állítmánynak csak a fogalomjelölő névszói része fejezhető ki alárendelő tagmondati formájában, az igei állítmány jelenlegi tudásunk szerint nem (bár a nyelvészeti szakirodalomban erre is van próbálkozás, vö. Kubinyi 1954).

3.3. Közismert, hogy az **alárendelő szintagmák** tagjai tipikusan nem azonos értékűek, alá-fölérendeltségi viszonyban állnak egymással, az alaptag és a bővítmény általában különböző természetűek (szófajuk általában eltérő, és mondatrészszerkezetük is különböző), az alaptag a mondat magasabb, a bővítmény az alaptaghoz kapcsolódva a mondat alacsonyabb szintjén áll, a tagok eltérő disztribúciójúak, a szintagma disztribúciója csak az alaptagéval azonos, az alaptag helyettesítheti a szintagma egészét, vagyis csak a bővítmény hagyható ki a szintagmából (természetesen ez a szerkezet típusra csupán elméletileg igaz, abban az esetben történhet meg, ha nem kötött kötelező bővítményről, vagyis kötelező vonzatról van szó). Az alaptaggal kérdezhetünk a bővítményre, és csak a bővítmény fejezhető ki mellékmondati formájában. (Vö. Keszler 2000: 351.) Ehhez hozzátehetjük még azt a jellemző szempontot, hogy a magyarban a bővítmények, az alárendelt szerke-

zettek tipikusan a nekik fölérendelt rész, vagyis az alaptagjuk elé kerülnek, azaz a szerkezet leginkább balra bővül (vö. Deme 1987: 77), bár természetesen erre is vannak ellenpéldák (*bemegy a házba, lenéz a hegyről* stb.).

3.4. A mellérendelő szintagmák esetében egyenrangú tagok, tipikusan azonos mondatrészek (amelyek többnyire azonos szófajúak is) logikai-grammatikai kapcsolatáról van szó. A tagok a mondat azonos szintjén helyezkednek el, disztribúciójuk megegyezik, és többnyire azonos a szintagma egészének disztribúciójával. Elvileg bármelyik tag helyettesítheti a szintagmát, tehát kihagyható a szószerkezetből. Egyik tagról sem lehet kérdezni a másikra, s nincs közöttük különbség a mellékmondatvaló kifejezhetőség szempontjából sem. Az általános vélekedés szerint a tagok nem fejthetők ki mellékmondat formájában (?); bár megítélésem szerint elképzelhetők a következő szerkezetek: *A találkozóra eljött **Bálint és az** is, akiről tegnap beszélgettünk; Kérdezd **azt**, amit már megtanultam, és ne **azt**, amihez még hozzá se fogtam!* Ezekben a példákban alanyok, illetve tárgyak állnak mellérendelő viszonyban, illetve mellékmondatos kifejtésben egymással, és így a halmozott mondatrészek közös főtagjuk bővítményeként jelennek meg alárendelt tagmondatok formájában. Emiatt megkérdőjelezhető, hogy valóban a mellérendelő szintagma tagja van-e kifejtve mellékmondatvalóval, s nem az alárendelő szerkezet bővítménye. Ha azonban **állítmányok esetében történik halmozás**, és az állítmányok egyike vagy másika, esetleg valamennyi mellékmondatos formában jelenik meg, akkor ezeknél már nyilvánvaló, hogy nem alárendelő viszonyból eredeztethető a mellékmondatos kifejtés: *Az elemzés **tökéletes és pont olyan**, amire számítottam; Ez a férfi ismerős, talán éppen **az**, akit a fényképen láttam; Gergő **az**, aki reggel sohasem kel fel időben, **de** mégis olyan, hogy elsőként áll készen az induláshoz. Te **az vagy** neki, **mint az apja**, vagy inkább **olyan**, mint az édestestvére. A héten **rengeteg** a munkánk, **vagyis annyi**, hogy minden nap estig kell dolgoznunk.*

Gyakran előkerül a mellérendelt viszonyban lévő szintagmatagok esetében, hogy ezek azonos jellegű függési viszonyban állnak egy harmadik, nekik fölérendelt taggal. Így jellemzi őket a MGr. (Keszler 2000: 461–3), és a korábban említett Berrár-cikk (1977: 84) is. Ez pedig igencsak megkérdőjelezi a mellérendelt viszonyú állítmányok előfordulási lehetőségét, hiszen esetükben nem beszélhetünk közös fölérendelt tagról, lévén az állítmány(ok) abszolút fölérendelt, központi szerepű, fő mondatrész(ek). Ebből kétféle következtetés is levonható: egyfelől az, hogy a halmozott állítmányok nem is szintagmák, hanem önálló tagmondatok; másfelől pedig az, hogy a mellérendelésnek nem kritériuma a közös fölérendelt tag. Az első biztosan nem állja meg a helyét, hiszen a halmozott névszói állítmányok, valamint az azonos alanyú és más azonos bővítménnyel is bővülő igei állítmányok általában nem alkotnak külön tagmondatokat, azaz összetett mondatot: *Az **arca sápadt és megviselt volt; Nevetett és sírt is egyszerre*** (vö. Keszler 2000: 461–3). Valószínűbbnek látszik, hogy **a mellérendelő viszonynak nem feltétele a közös alaptag**, hiszen a mellérendelés nemcsak bővítmények között jöhet létre.

A mellérendelő szintagmatagok elsősorban tartalmi-logikai kapcsolatban vannak egymással, és ezt a tartalmi-logikai viszonyt fejezik ki a mellérendelő kötőszók. Az egyes logikai viszonyok a kötőszók segítségével jelennek meg grammatikai formában, hiszen a kötőszók általában jellemzők az egyes mellérendelő típusokra. Vannak kutatók, akik nem is tartják szintaktikai szerkezetnek ezt a viszonyt, így például Deme László, aki csak halmozásnak, de nem szintagmának tekinti a koordinációt (1976: 87–8). A magyar nyelvészeti szakirodalomban azonban nem hagyománytalan ennek a szerkezetípusnak a számontartása, elsőként Gombocz Zoltán tesz róla említést, a szintagma műszót is ő használja először. Rácz Endre szerint valószínűleg Saussure hatására, ahogyan megemlíti a Gombocz magyar grammatikai munkásságát elemző cikkében (1977: 450–1).

4. A nyelvtani viszonyok megjelenése az alárendelő szintagmában

4.1. Az alárendelő szintagmák tagjai között kötelező az **alárendelő nyelvtani viszony**, amit az alaptag létesít, és ez valamilyen viszonyjelölő eszközzel a bővítményen válik általában szemmel láthatóvá. A viszonyításon túl azonban összekapcsolhatja még a szerkezettagokat az **egyeztetés** is, például az alany-állítmányi vagy a birtokos jelzős szerkezetben a szám- és személybeli egyeztetés (*Most ne ő beszéljen!; Ez az én ceruzám*); illetve a tárgyas szerkezetben a határozottságbeli egyeztetés (*Meséljen ő is el egy történetet!; A tegnapi történetet mesélje el!*). Az egyeztetés iránya a viszonyítással ellenkező szokott lenni, általában a bővítményhez igazodik az alaptagon megjelenő egyeztető morféma.

Az egyeztetés (amelynek elsősorban az úgynevezett szabad szórendű nyelvekben van különös jelentősége) alapvetően redundáns nyelvi jelenség, az egyeztető morféma ugyanis valójában nem hordoz új információt az egyeztetést irányító taghoz képest (vagyis akár fölöslegesnek is lehetne tartani). Mégis, azzal, hogy az egyeztető morféma ugyanazt a nyelvtani kategóriát (a fenti példákban a személyt, a számot, a határozottságot) jelöli meg az egyeztetett tagon, mint amit az egyeztetést irányító tag is magán visel, megteremti a kapcsolatot az értelmileg vagy szerkezetileg összetartozó (de esetleg egymástól távolra kerülő) mondatrészek között, és ezzel a kapcsolatteremtéssel megkönnyíti az információ megértését, egyértelműsítését. (Vö. Rácz 1991: 40.)

4.2. Az alárendelő szintagmák tehát alapvetően a szintagmatagok közötti nyelvtani viszony alapján a bővítmény jellege szerint jellemezhetők, s ennek megfelelően vannak alanyos (*a gyerek játszik*), tárgyas (*verset tanul*), határozós (*a hegyekben nyaral*) és jelzős (*magyar zászló*) szerkezetek. (Másképp az alaptag szófaját is figyelembe szokás venni, mivel a bővíthetőség elsősorban a szófajra jellemző tulajdonság: *Márta/mindig/népdalokat énekel* – igei alaptagú; *mindig/népdalt énekelni* – igenévi alaptagú; *szép népdal* – főnévi alaptagú; *nagyon ügyes* – melléknévi alaptagú; *az egyetemhez közel* – határozószói alaptagú szerkezetek.) A tagok közötti nyelvtani viszony **viszonyraggal** (esetleg egyéb viszonyító elemmel, például névutóval) a bővítményen szokott megjelenni. Vagyis az alárendelő szószerkezeti viszony jelölése elsősorban morfémaival (vagy ilyen szerepű viszonszóval) történik. Így például a **tárgyas** szintagmának a tárgyi bővítményen tipikusan a tárgyrag, a **határozós**nak a határozón a határozóragok vagy névutók, az **alanyos**nak a zérórag a jelölője (vö. a fenti példákkal). A **birtokos jelzős** alárendelést a jelzőn (a birtokosszói főnéven) jelölheti a *-nak/-nek* dativusrag (*a kislánynak a babája*). A szerkezet főnévi alaptagján, a birtokszón ilyenkor mindig kötelezően jelen van az egyeztető szerepű birtokos személyjel, amely a birtokost és a birtokot kapcsolja össze. (Ez a birtokos személyjel nem jelzős viszonyban is rendszeresen megjelenik a birtokos szerkezetben, függetlenül a szerkezettagok mondatrészi szerepétől, például: *a kislánynak van egy új babája; a kislánytól elvették a babáját; a kislányoktól elvették a babájukat/babáikat*). A birtokos jelző ragjának köszönhetően megjelenhet hátravetett helyzetben, a jelzett szó mögött is (*a babája a kislánynak*), s ilyenkor **hátravetett birtokos jelzővel** van dolgunk, de ennek **nem sok köze van az értelmezőhöz** (a hagyományosan birtokos jelzőnek megfelelő értelmezőként megnevezett nyelvi alakulat ez esetben *a baba, a kislányé* lesz).

Ha a jelző a jelzett szó előtt áll, a birtokos jelző ragja gyakran elmarad (többek között a birtokos személyjelenek is köszönhetően), a birtokos jelzőt a főnév nominativusi (alanyesetű: *a kislányØ babája*) alakjával és a jelzős szerkezet kötött szórendjével is ki lehet fejezni. (Ilyenkor azonban csak a jelző–jelzett szó sorrend fordulhat elő.)

Más szófajú, elsősorban igenévi, határozószói bővítményen természetesen a jelöletlenség a jellemző, vagyis nem jelenik meg a főnévre jellemző viszonyrag, még Ø morfémaival sem: *tilos dohányozni, szeretek olvasni, futva érkezett*; határozószóval: *reggel érkezett*, de: *reggelig maradt*. Jellemzően a személyes névmási bővítmény sem mindig viszonyragos: *látlak téged, veled tartok*; de: *őt sem hívták meg*.

4.3. A minősítő jelzőnek, azaz a minőség- és a mennyiségjelzőnek (vö. Balogh 2000: 445–8) – melyek tipikusan melléknévi szófajának a főnévi birtokos jelzővel szemben – nincsen viszonyragjuk, ezt a jelzős szerkezetet, illetve ezt a nyelvtani viszonyt csak a szintagma **szigorú szórendi szabálya** képes jelölni. Ez a szórendi szabály magában foglalja az elől álló jelző és az őt követő jelzett szó együttesét (*piros alma*, *három gyerek*), ez a szoros együttlét a szerkezet egy hangsúlyú voltában is megnyilvánul. A jelző léte alapvetően a jelzett szóhoz van kötve. Elekfi László egy régebbi tanulmányában (1957: 113) egyenesen úgy fogalmaz, hogy: „A jelző lényeges ismertető jegyének kell tartanunk, hogy jelzett szavával együtt egy mondatrészt alkot.” Deme László sem tartja mondat szintű, azaz mondatfunkciós elemnek a jelzőt, csak szerkezetszintűnek, vagyis egy mondatrész részének, szerkezetagnak (Deme 1987: 74–5).

A jelző mindenképpen abszolút függő helyzetű bővítmény, akkor is szerkezettag (a jelzős szerkezet tagja), ha a mondat állítmányát bővíti (*A hetedikese ügyes versenyzők voltak*). Ebben az esetben tulajdonképpen az összetett állítmánynak a főnévi tagja kapja a jelzői bővítményt.

A minősítő jelzős, tehát a minőség- és a mennyiségjelzős szó szerkezetet alkotó szavak helyüket a mondatban kizárólag együtt változtathatják meg, hiszen összetartozásukat csak a **kötött szórend és a közös hangsúly** jelöli. Ebből következően, ha a jelzett szó elmarad a jelzős szerkezetből, akkor megszűnik nemcsak a jelzős szintagma, de maga a jelző is. (A többi bővítmény esetében a viszonyrag az alaptag hiányakor is kijelöli, vagyis megtartja a bővítmény mondatrészi szerepét: *Kit hívtál? Ágit; Hova készülsz? A barátnőmhöz; Kinek a barátja volt ez a fiú? Gergőnek;* illetve: *Ki telefonált? Zsuzsi*Ø). A (ragtalan) jelzős szintagmából azonban a jelzett szó eltűnésekor az eredetileg jelzői szerepű melléknév (névmás) a jelzett szó mondatrészi szerepét veszi át, alkalmas felvéve annak toldalékait és szófaját is (*Melyik feladatot oldottad meg? Még csak az első feladatot – Még csak az elsőt – Melyiket, még csak az elsőt?*).

A viszonyraggal jelölt bővítmények alaptagjuk mögé is kerülhetnek, hiszen toldalékuk mindig utal a mondatban betöltött szerepükre, így megítélésük semmiféle problémát nem jelent. Például: *Vegyél sapkát, hideg van!; Elment orvoshoz, fáj a füle*(Ø); *Ott van a könyve Annának a polcon*. Sőt, ezek a bővítmények lazábban is kapcsolódhatnak alaptagjukhoz (ilyenkor írásban vesszővel választjuk el őket egymástól), s utólag szűkíthetők, pontosíthatók az alaptag jelentését, adhatnak plusz információt az alaptag denotációjáról; például: *Anya főz, húslevest; Nem lát, csak néz, maga elé; Aludj csak, jó sokáig! Telefonáltunk, Kriszta*(Ø) *meg én is*. Ezek a hátravetett mondatrészek is gyakran előfordulnak a nyelvhasználat során.

A minőség- és a mennyiségjelzői szerepű melléknév azonban **viszonyrag híján**, valamint kötelezően **kötött szórendi helyzete** miatt – és ennek következtében – jelzőként nem kerülhet az előbbihez hasonló, az alaptagját követő, hátravetett helyzetbe. Ha ugyanis a főnév mögött jelenik meg, akkor nem kerül jelzős kapcsolatba vele.

4.4. Nyelvünkben a jelzős szerkezetben a melléknévi, főnévi jelző tipikusan sohasem veszi fel a jelzett szó toldalékait, nem egyeztetődik vele; a szerkezettagok viszonyát enélkül is szorosra fűzi a kötött szórend és a hangsúly. Kivételesnek számít ez alól a szabály alól az *ez/az* névmással szerkesztett **mutató névmási kijelölő jelzős szintagma** (*ez az ember; erről az emberről; ezekkel az emberekkel*), amelyben a mutató névmás közismerten magán hordja a jelzett szó inflexiók toldalékait, többesjelét és esetragját, valamint megkapja az alaptag névutóját is (*az előtt a ház előtt, e mögött a könyv mögött*). Ennek magyarázata bizonyára a szerkezet eredetében keresendő: valószínűleg értelmezős szintagmából vált jelzős szerkezetté. Ma is megfigyelhető a **kétféle szerkezet párhuzamossága**: *erről az emberről – erről az emberről; ezekkel az emberekkel – ezekkel az emberekkel*. A jelző egyezése a jelzett szóval bizonyára azért is őrződött meg a mutató névmási szerkezetben, mert elmaradása akár még félreértést is okozhat, például az ilyen esetekben: *ez(t) a gyereket kérte; az(t) a macskát hívta* (vö. Rácz 1991: 47). **Ez az egyezés** egyeztetés is egyben, mégpedig **esetbeli** (s egyben számbeli) **egyeztetés**, iránya megegyezik a viszonyítással, azaz az alaptag határozza meg a bővítmény (a névmási jelző) egyeztetését.

5. Az *ez/az* mutató névmási kijelölő jelzős szintagma és az értelmezős szerkezet

5.1. A mutató névmási kijelölő jelzős szerkezet (*ezt a fiút, arról a lányról*) és az értelmezős szintagma (*Ágit, a barátnődet; a filmről, a tegnapiról; a könyvben, a kislányében*) között vannak **hasonlóságok és különbségek** is. Mindkettőre jellemző, hogy a szerkezet tagjai többnyire azonos inflexiók toldalékokat (és névutókat) kapnak.

A **mutató névmás** szoros egységet alkot jelzett szavával, mindig **a jelzett szó előtt**, vagyis tőle balra áll, helyét nem változtathatja szabadon a mondatban. Csak **az alaptagjával együtt mozoghat**, mivel annak szerkezetszintű bővítménye. A mutató névmási kijelölő jelzős szerkezet egy hangsúlyú szókapcsolat. Közte és a jelzett szó között mindig van határozott névelő, ami nem jellemző a minőségjelzős szerkezetekre, gyakori viszont az **értelmezős** szintagmában.

A mutató névmási jelzővel szemben **az értelmező** csak **az értelmezett szó után**, tehát attól jobbra állhat, jellemzően külön hangsúlyt is kap, az értelmezős szintagma két hangsúlyú szerkezet. Az értelmező a mondatban helyét önállóan, az értelmezett szótól függetlenül, szabadon is megváltoztathatja, egészen távolra is kerülhet az értelmezettjétől.

5.2. A **mutató névmási** jelzős szerkezetekben a névmási kijelölő jelző és a jelzett szó **inflexiók toldalékainak a teljes egyezése nem minden esetben felel meg a valóságnak** (vö. Bartos 2000: 704–8). A viszonyragokra (névutókra) érvényes, a jelekre azonban csak kivételekkel. Az általános többesjel, a *-k*, valamint az *-é* birtokjel mindig megjelenik ezen a jelzőn: *ezek a fiúk, azé a lányé*. Ezzel szemben sohasem kapja meg a mutató névmás a birtokos személyjelet, az *-ék* heterogén többesjelet, valamint az *-i* birtoktöbbesítő jelet, vagyis a speciális többesjeleket: *Arról a feladatomról nem mondhatok le; Ezek a Balázsék mindig kitalálnak valamit; Azok a hallgatóim sikeresen levizsgáztak*. A többes szám jelölése mindig csak az általános többesjellel valósul meg a névmási jelzőn, még akkor is, ha alaptagja a birtokos személyjelet megkapván *-i* többesjeles (lásd az előző példát!). Az *-é* birtokjel után pedig már semmilyen többségre utaló jel nem jelenik meg rajta, még a főnévi alaptag birtoktöbbesítő jele ellenére sem (vö. Balogh 2000: 185): *A világító buzogányok azoké a tornászlányokéi*.

A mutató névmási kijelölő jelzős szerkezetben tehát a jelző igazodik a jelzett szóhoz, vagyis a számviszonyok, a birtokjel és az esetragok tekintetében megfigyelhető az egyeztetés, de a többesszám-jelek közül csak az általános többesjelet veszi fel (és ezt is csak egyszer) a mutató névmási jelző.

5.3. A fentiekben **említett jelek az értelmezős szerkezet** mindkét tagján megjelenhetnek elvileg, a tagok szófajától és az általuk ábrázolt valóságtartalomtól függően. Ebből a szempontból a tagok egyezhetnek, de különbözhetnek is egymástól. Például: *Éváké, a barátnőméké nyáron vidéken laknak; (A barátnőméké, Éváké ...); A felső emeleti szomszédaink, Ildikóék nagyon zajosak (Ildikóék, a ... szomszédaink ...); A fiam kinőtte a nadrágját, a feketét; A fiam a ruhái közül kinőtte ott azt a feketét, a nadrágját; A világító buzogányok a tornászokéi, ott azokéi*. (Vö. *A világító buzogányok azoké a tornászlányokéi*.) *A gyerekek, egy fiú és egy lány eltévedtek a kiránduláson*.

5.4. Az **értelmezős szintagmában** a névmási kijelölő jelzős szerkezettel ellentétben a **viszonyragok és a névutók is eltérhetnek** egymástól. Az azonosság mellett a különbözőség is grammatikus lehet a tartalomtól függően: *A fiúkat, a hetedikeseket megdicsérték az évzáró ünnepségen – Kérem a cipőm(Ø), az újat!; A felújított iskolában, a gimnáziumban még nem kezdték meg a tanítást – Pécsen, ebben a szép városban azelőtt nem jártam; Ausztriában fent, a hegyekben még ilyenkor is nagy a hó; Valaki elvitte letről, a ház elől a kiselejtezett bútorokat; stb.* Névutós szerkezetben gyakran előfordul, hogy a névutó csak egyszer, a szintagma végén jelenik meg, a tagok egymásmellettsége esetén: *Ágnes, a barátnőm helyett ma Tamás válaszol a kérdésekre*. Ez a névmási kijelölő jelzős szerkezetben nem fordulhat elő: *Ez után az óra után már a dolgozatírás következik; A helyett a lány helyett Anita tartotta meg az előadást*.

5.5. Az *az/ez* névmás **azom/ezem, *azék/ezék, *azéi/ezéi* szóalakjai nem használatosak a nyelvünkben (legfeljebb a bizalmas társalgásban vagy esetleg a gyereknyelvben hallani elvétve ilyes-

mit: *azom nekem nincsen*). Ez valószínűleg kapcsolatba hozható névmási jellegükkel, jelentéstartalmukkal. A névmások ugyanis indirekt denotatív jelentésüknél fogva konkrét tartalmukat csak a szöveggörnyezetből, a beszédszituációból kapják meg (vö. Keszler 2000: 68–72; Kugler–Laczkó 2000: 152–3).

5.5.1. Az *ez/az* mutató névmás a **birtokos személyjelet** bizonyára azért nem veszi fel, mert nem szokott birtokos szerkezet alaptagjaként megjelenni, hiszen a névmások (korábban említett jelentésük miatt) alig bővíthetők. Másrészt kijelölő jelzőként sem szokta a mutató névmás megkapni a jelzett szó birtokos személyjelét, hiszen ez a személyjel a jelzett szónak már egy korábban meglévő bővítményéhez kapcsolódik, és ahhoz egyezteteti a főnévi alaptagot: *az én könyvem* szerkezet kapja a kijelölő jelzőt (de ebben a helyzetben a személyes névmás már nem szokott megjelenni). Vagyis így jelenik meg: *Az a(z én) könyvem elveszett; Azt a(z én) könyvemet nem találom*. A személyjeles főnév tehát egy önálló, a mutató névmástól független látens alárendelő szintagmának, birtokos szerkezetnek az alaptagja is egyben, és az ezt a szerepét mutató morféma, a személyjel csak az implicit birtokos jelzővel teremti meg a kapcsolatot.

Abban az esetben azonban, ha a birtokos jelző 3. személyű, akkor kétféle lehetőség is előfordulhat. Egyfelől, amikor az előzőhöz hasonló módon a jelző implicit személyes névmás: *Az a(z ő) könyve/könyvük elveszett; Azt a(z ő) könyvét/könyvüket nem találják*; ekkor az előzőhöz hasonló viselkedés figyelhető meg. Másfelől viszont 3. személyű birtokos jelzőként tipikusan főnév is megjelenik, hiszen a 3. személyű névmás általában nem egyértelműsíti a birtokost. Ekkor pedig már megjelenik a teljes birtokos szerkezet. A mutató névmási jelző a birtokszó bővítményeként beépül a birtokos szerkezet két tagja közé, hangsúlyossá téve a birtokszót. A birtokos személyjelet azonban ilyenkor sem veszi fel, mivel a személyjel csak a birtokos szerkezet tagjainak az összekapcsolásában játszik szerepet: *A fiúnak/fiúknak az a könyve elveszett; A fiúnak/fiúknak azt a könyvét nem találják*. Ha viszont a mutató névmás a birtokos szerkezet elé kerül, akkor már csak a birtokos szó toldalékaival (a birtokos jelző ragjával) egyeztetődik, mivel annak lesz a kijelölő jelzője: *Annak a fiúnak/azoknak a fiúknak a könyve elveszett; Annak a fiúnak/azoknak a fiúknak a könyvét nem találják*.

5.5.2. A jelzett szó többes számának jelölését a mutató névmási jelző is átveszi, de csak az általános többesjel jelenik meg rajta, a *-k*. A speciális jelek különleges főnévi szóalakokat kívánnak meg, az *-ék* személyt jelentő főnéven heterogén többséget jelöl, az *-i* pedig csak birtokviszonyban álló, birtokos személyjeles, illetve birtokjeles főnéven fordul elő (vö. Balogh 2000: 185). Ezeknek a kívánalmaknak a mutató névmás névmási jellegénél fogva nem tesz eleget: *Ezek a Pankák nem szeretik a hurkát; Zsófinak azok a tanárai szigorúak; Ezek a rokonaink ritkán látogatnak meg minket. A sílécek és a bakancsok ezeké vagy azoké a barátaidéi?*

5.5.3. Az is előfordulhat, hogy az értelmezős szerkezettel ellentétben, a mutató névmási jelző és jelzett szava között a számbeli egyezés sem mindig jelenik meg, például a heterogén többesjel esetében. Vö. értelmezős szerkezetben: *A lányoméknál, ezeknél még nincs gyerek; Ezeknél, a lányoméknál még nincs gyerek*; de mutató névmási jelzősben: *Ennél a lányoméknál még nincs gyerek, annál a másikinál viszont már van egy kisfiú*. Ez utóbbi példában a heterogén többesjelnek a jelzett szón összegző jelentése van, s ezért kerül a jelzője egyes számba.

5.5.4. A kétféle szerkezet közötti különbségre mutat rá az is, hogy míg az értelmezős szerkezetben a többségi jelentés mellérendelő szintagmával is megadható, addig ez a megoldás a mutató névmási jelző esetében elképzelhetetlen. Értelmezős szerkezet: *A könyvek, ez és az a te szobádban voltak; Ez és az₂ (vagyis) a könyvek, a te szobádban voltak*; de a mutató névmási jelzős szintagma: **Ez és az a könyvek a te szobádban voltak*. Továbbá: *A muskátli és a petúnia, azok, az alsó erkélyre valók; Azok₂ (vagyis) a muskátli és a petúnia az alsó erkélyre valók*; de: **Azok a muskátli és a petúnia az alsó erkélyre valók*.

5.6. A fentiek összefoglalása táblázatos formában:

<i>ez/az</i> mutató névmási jelzős szerkezet	értelmezős szerkezet
A jelző közvetlenül a jelzett szó előtt, a bal oldalon áll;	Az értelmező az értelmezett szó után, attól jobbra áll;
a szerkezet egy hangsúlyú;	a szerkezet tipikusan két hangsúlyú;
a jelző szoros egységet alkot a jelzett szóval, csak vele együtt mozdulhat el a mondatban;	az értelmező szabadon változtathatja helyét, távolra is kerülhet az értelmezett szótól;
a jelző és a jelzett szó között mindig van határozott névelő;	az értelmező előtt gyakran (de nem mindig) van határozott névelő;
a jelző és a jelzett szó általában egyeztetve van egymással;	az értelmező és az értelmezett szó toldalékai többnyire megegyeznek;
a jelzőn és a jelzett szón csak azonos viszonyragok jelennek meg;	az értelmező és az értelmezett szó ragjai gyakran, de nem mindig azonosak;
a névutók mind a jelző, mind a jelzett szó mellett megjelennek;	a névutó nem jelenik meg kötelezően a szerkezettagok mindegyike után, előfordulhat csak az értelmező mögött is (a tagok egymásmellettsége esetén);
rag és névutó nem válthatja egymást a jelzős szerkezetben a szerkezettagok után;	rag és névutó válthatja egymást a szerkezettagok után az értelmezős szerkezeten belül;
a jelek szempontjából nincs teljes egyezés, csak a <i>-k</i> többesjel és az <i>-é</i> birtokjel fordul elő a névmási jelzőn egyeztető morféma-ként;	az értelmező is felveheti mindazokat a főnévi jeleket, amiket az értelmezett szó, de a jelek teljes egyezése nem kötelező a szerkezettagokon;
a jelzett szó heterogén többesjeles alakja nem mindig kívánja meg a jelzőn a többes szám jelölését;	az értelmezett szó heterogén többesjeles alakja mellett az értelmező nem mindig kap többesjelet, de a többségi jelölést valamilyen formában megvalósítja;
a többségi jelentés mellérendelő szintagmával nem jelenik meg a jelzős szerkezetben.	a többségi jelentés mellérendelő szintagmával is megadható a szerkezet bármelyik tagján.

6. Az értelmező mint hátravetett jelző

6.1. A szakirodalomban az **értelmezőre** hagyományosan elterjedt a **hátravetett jelző** elnevezés is. Többek között azért, mert a hátravetett jelző utólag értelmezi a jelzett szót minőségi, mennyiségi jegyének, birtokosának (vagy a vele azonosított dolognak) a megnevezésével, s ez a jelzők alapvető funkciójához köthető. (Vö. Balogh: 2000: 452.)

Az általános vélekedés szerint a hátravetett jelző vissza is helyezhető eredeti jelzői szerepébe. Ez a művelet azonban nem mindig hajtható végre. Kérdéses például a következő mondatban: *Verset, **kettőt** is megtanultunk tegnap délután – ?Kettő verset is megtanultunk ...* . Nem lehetséges

akkor sem az értelmezőnek jelzőként való megjelenése, ha az értelmezett szó személyes névmás: *Ő, az ügyes mindent el tud készíteni* – **Az ügyes ő mindent el tud készíteni*. Az úgynevezett birtokos jelzőnek megfelelő, vagyis a **tulajdonító** értelmező (a tulajdonító értelmező elnevezésre vö. Kugler–Tolcsvai 2000: 58; ezúton mondok köszönetet Kugler Nórának, aki hasznos megjegyzéseivel, javaslataival hozzájárult e dolgozat végső változatának a megvalósításához) sem állhat vissza jelzői szerepébe: *(A te dolgozatod jobban sikerült –) A dolgozat, a tiéd jobban sikerült* – **A tiéd dolgozat jobban sikerült*; *(A szomszéd kutyája elveszett –) A kutya, a szomszédé elveszett* – **A szomszédé kutya elveszett*. Ez a szerkezet egyébként a tulajdonító állítmányi szerkezettel függ össze: *A dolgozat a tiéd*; *A kutya a szomszédé*, nem pedig a jelzőssel.

Az **azonosító** értelmező soha nem is volt jelzős szerkezet, így azzá miért lenne átalakítható? Például: *Az osztályfőnök, András kirándulni viszi a gyerekeket* – **András osztályfőnök kirándulni viszi a gyerekeket*; *Márton, Erzsí apja asztalos* – **Erzsí apja Márton asztalos*. Ezek a szerkezetek is csak az alany-állítmányi szerkezettel hozhatók összefüggésbe.

A szakirodalomban felmerül **más mondatrészek** esetében is a hátravetett helyzetben való megjelenés, és ezekkel kapcsolatban is felvetődik az értelmezőként való megítélés (vö. Károly 1958: 46–7). Mivel azonban **nem értelmezős szerkezetben** jelennek meg, tehát nincs értelmezett szavuk (csak igei alaptagjuk), így nem nevezhetjük őket semmiképpen sem értelmezőnek, de még értelmező tárgynak, értelmező határozónak sem. Legfeljebb lazán hátravetett mondatrésznek, ami azonban nem lehet azonos az értelmezővel. Ilyen helyzetben alany (*Vett egy csizmát, Péter*), tárgy (*Főzzünk, egy jó ebédet!*), határozó (*Egész nap csak heverészett, az én ágyamon*) is előfordulhat. Mondatrészszerépüket viszonyragjuk egyértelműen kijelöli.

A hátravetett mondatrész kifejezés bizonyos esetekben félrevezető is lehet, hiszen például a **hátravetett határozó** terminus foglalt már, a jelzői értékű határozót nevezik így a szakirodalomban. Például: *ház a sziklák alatt, készülődés a munkába*. Ezek a határozók úgymond jelzősíthetők, vagyis képző vagy segédszó segítségével elől álló jelzővé alakíthatók: *a sziklák alatti ház, a munkába való készülődés*.

6.2. Az értelmező és az értelmezős szerkezet valójában semmilyen szempontból nem felel meg azoknak a szabályoknak, amelyekkel a jelzőket a jelzős szintagmában jellemeztük.

6.2.1. Ha ugyanis a jelző a jelzett szó mögé kerül, általában **lazán, utólag**, mintegy **külön állításként** értelmezi a korábbi, eredeti jelzett szót, az alaptagot, vagyis az értelmezett főnevet. Legtöbbször külön hangsúlyt is kap, szünettel is elkülönül tőle.

6.2.2. Közismerten lényeges eltérés a jelzős szintagma bővítményétől, hogy az értelmezőn **inflexiós toldalékok**, jelek és ragok jelennek meg, legtöbbször azok, amelyek az értelmezett szón is megtalálhatók: *A feladatot (feladatokat), az elsőt (elsőket) nagyon nehezen oldottuk meg*. Ezeknek a toldalékoknak köszönhetően az értelmező távolra is kerülhet a jelző eredeti jelzett szavától: *A legjobb gitárosokat is meghívták az esti előadásra* – *A gitárosokat is meghívták az esti előadásra, a legjobbkat*. Ez a megjelenési forma azt mutatja, hogy a hátravetett jelző már nem nevezhető jelzőnek, hiszen szórendi helyével, hangsúlyával, eredeti jelzett szavának, vagyis értelmezettjének a toldalékaival már **nem a jelzős viszonyt** jeleníti meg. (*Adj egy sálat, egy színeset! Itt vannak a könyvek, a legújabbak*.) Nem is lehet jelző többé, mivel nem áll közvetlenül utána a jelzett szó, ami a jelzős nyelvtani viszony meglétének az egyik legfontosabb ismérve.

A morfológiai jelöletlenség és a kötött szórend, ami a jelző és a jelzett szó szoros egymásutániságát is jelenti, nem érvényesül tehát az értelmezős szerkezetben. Bár az is elképzelhető lenne, hogy ebben az esetben a kötött szórend a fordított szórendet jelenti. Ez azonban ellene mondana a korábban már említett balra bővítés szabályának, valamint a morfológiai jelöletlenségnek is. Ugyanakkor a külön hangsúly, továbbá az értelmezett-értelmező sorrendi megkötésen túl az értelmező teljes szórendi szabadsága a mondatban – vagy esetleg még a mondategészen is túl – nem a szerkezetes mondatrészek tulajdonságát idézi (vö. Deme 1987: 77; 93–5): *Almát, körtét, meggyet, jó sokat vettünk tegnap a piacon az útra*; *Almát, körtét ... vettünk, jó sokat, tegnap ... az útra*; *Almát, körtét, ... vettünk tegnap, jó sokat, a piacon az útra*; *Almát, körtét, ... vettünk tegnap*

a piacon, jó sokat, az útra; Almát, körtét, ... vettünk tegnap a piacon az útra, jó sokat; illetve: Almát, körtét ... vettünk ... az útra. Jó sokat.

6.3. Ezt a szórendi szabadságot az értelmezőnek alaktani jellemzői, elsősorban viszonyragja teszi lehetővé. De megítélésem szerint nem az egyeztetés révén, ahogyan azt a nyelvtanírói hagyomány állítja. A hagyományos elképzelés az értelmezett és az értelmező inflexiós toldalékainak azonosságát esetbeli (és számbeli) egyeztetésnek; az értelmezős szerkezetet alárendelő szintagmnak, az értelmezett szót alaptagnak, az értelmezőt pedig bővítménynek tartja.

Az esetbeli egyeztetés, amely az *ez/az* mutató névmási kijelölő jelzős szintagmában valóban megjelenik, véleményem szerint tehát nem jellemző az értelmezős szintagmára. Az értelmező helyzete kissé bonyolultabb ennél. Az értelmező – bár lexikális szófaji, általában melléknévi természeténél fogva hordozza ugyan a melléknévi jelentéstartalmat – értelmezettjének toldalékait felvéve, tőle jobbra kerülve és eltávolodva ugyanarra a szintre kerül a mondatban, mint maga az értelmezett szó. És ezért ugyanazt a nyelvtani viszonyt is kell megjelenítenie, mint értelmezett szavának. A viszonyragok alapvető feladata ugyanis a mondatrészi szerep, a mondattani viszony jelölése. Így az **értelmező ugyanolyan mondatrészé válik**, mint értelmezettje. A konkrét szóelőfordulás sem melléknév, alkalmilag főnevesül, hiszen csak így veheti fel a főnévi viszonyragokat. Ennélfogva tehát az értelmezős szerkezet nem alárendelő szintagma, és nincs benne esetbeli egyeztetés sem.

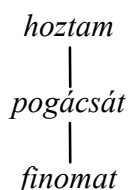
Az **esetbeli egyeztetés**, amely az *ez/az* mutató névmási szintagmában jelenik meg, lényegesen eltér a dolgozat elején említett egyéb, a magyarra jellemző egyeztetésektől, a szám- és személybeli, valamint a határozottságbeli egyeztetéstől. Egyrészt az **egyeztetés irányát** tekintve, mivel a szám- és személybeli és a határozottságbeli egyeztetésben az alaptag igazodik a bővítményhez, tehát a bővítmény az irányító tag (*Te → látod ← a házat?*). Az esetbeli egyeztetésnél ezzel szemben mindig az alaptag határozza meg a bővítmény egyeztetését (*ezeket ← a fiúkat*). Másrészt az **egyeztetésben részt vevő morféma funkciójánál** fogva is. A szám- és személybeli, valamint a határozottságbeli egyeztetésben részt vevő morféma, a személyragok és a személyjelek **csakis egyeztető** szerepű morféma. Feladatuk a nyelvtani szám és személy, valamint a tárgyhatározottság kategóriáinak a megjelenítése az alaptagon. Így jelölik a különböző értékű tagok, az egymástól eltérő, de szerkezetileg vagy logikailag-szemantikailag szoros kapcsolatban lévő mondatrészek közötti összefüggéseket. Ezzel szemben az esetbeli egyeztetésnél általában az alaptag inflexióit másolja le többé-kevésbé a bővítmény, itt tehát a szintagmatagok toldalékai legtöbbször alakilag is egybevágnak, vagy funkcionálisan hasonlóak. Az esetbeli (és számbeli) egyeztetésben részt vevő morféma, az **esetragok** vagy másképpen viszonyragok, az **általános többesjel**, a *-k*, valamint az **-é birtokjel** (*ezé a fiúé*) **többféle funkciót** is betölthetnek. Alapvető feladatuk a viszonyjelölés, s csak részben, mintegy másodlagosan lehetnek egyeztető szerepűek. A viszonyragok elsősorban a nyelvtani viszonyítás, a mondatrészi szerep jelölésére szolgálnak; a többesjel feladata a többes szám, a birtokjelé pedig a birtokosságviszony, a tulajdonítás jelölése.

6.4. Abban az esetben, ha az értelmezős szintagmában esetbeli egyeztetés lenne, akkor nyilvánvalóan hasonlóképpen viselkedne, mint az *ez/az* mutató névmási kijelölő jelzős szerkezet. A látszólag több tulajdonságban ugyan hasonló, de lényeges jellemzőikben egymástól alapvetően eltérő kétféle szintagma közötti különbségekkel foglalkozik e dolgozat **5. pontja**. Ezek szerint a **mutató névmási jelző szerkezettagként** a mondat szintje alatt, szerkezetszinten áll, balról bővíti alaptagját, és a jelzett szó denotátumára utal aktualizálással, rámutatással, szoros szórendi egységet is alkotva vele. A jelzett szó toldalékait egyeztetéssel, egyrészt múltbeli örökségként, másrészt a határozott névelő jelenléte miatt viszonyragoknál értelemmegkülönböztető elemként kapja (emlékeztetőül: *ezt a macskát hívta – ez a macskát hívta*). Ha nem *ez/az* formában szerepel: *e házról, ezen házról, e házak* stb., akkor nincs is benne a szerkezetben a határozott névelő, s a jelző sem veszi fel az alaptag toldalékait.

7. Az értelmező mondatrészi szerepe és szófaja

7.1. Az esetbeli egyeztetésre vonatkozó kitérő után térjünk vissza az értelmező mondatrészi szerepére és szófajára. A korábbi fejtegetés alapján például a *Hoztam pogácsát, finomat* szerkezet *finomat* szava már nem jelző és nem melléknév, hanem **tárgyi mondatrészszerépben megjelenő, minősítést kifejező értelmező**, a *hoztam pogácsát, finom pogácsát* azonosító szerkezet rövidült formája. A *finom pogácsát* szintagma jelzett szavának elmaradása azt eredményezi, hogy életbe lép a **jelzős szerkezet redukciójának** a törvénye, s ennek következtében a *finom* szóelőfordulás *finomat* szóalakká válik. Vagyis felveszi a jelzett szó viszonyragját, főnévi értékét (a *Megettük a csokit, a mogyorósat* példában megtartja a névelőt is, ami ugyancsak az alkalmi főnevesülésre utal), és az egész szerkezet mondatrészszerépét. Viszonyragja azt mutatja, hogy ugyanolyan nyelvtani kapcsolatba kerül a *hoztam* igével, mint értelmezettje, a *pogácsát*. Kérdezni is tárgyként kérdezünk rá: *Mit, milyet hoztál?*

7.2. A szerkezet hagyományos ábrázolása az értelmező szerkezettagnaként való megítélését tükrözi. Tehát a következőt:

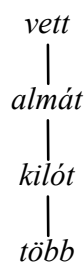

Csak hogy a jelzős szerkezettagról korábban már megállapítottuk, hogy nem egyeztetődik az alaptagjához, valamint azt is, hogy az alaptaghoz képest bal oldalon foglal helyet.

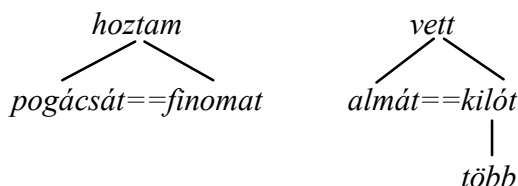
Vagy egy másik példa, az úgynevezett mennyiségjelzőnek megfelelő értelmezőre, amely ugyancsak **minősítést** fejez ki:

Almát, több kilót is vett.

Hagyományosan ezt is az előbbihez hasonlóan ábrázoljuk:

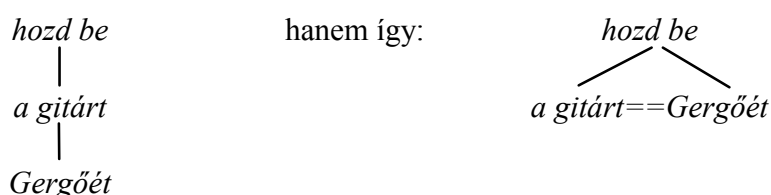

Az értelmező – az értelmezett szó utáni helyzete, valamint tárgyragja miatt – itt sem lehet jelzője az értelmezettnek, mivel a jelzőkön nem szoktak megjelenni tárgyi szerepre utaló esetragok. Az értelmezett szó tárgya sem lehet, mivel alaptagja, a főnév nem kaphat tárgyat, következésképpen a rag az értelmezettjéhez való nyelvtani viszonyát sem jelöli, pedig viszonyrag voltánál fogva ez is lehetne a feladata. Mivel azonban a viszonyrag alapján az értelmező és az értelmezett megegyeznek egymással, így mindketten tárgyi bővítményei az igének, de emellett még egymással is kapcsolatban vannak. A közöttük lévő kapcsolat abból adódik, hogy **azonos jeltárgyra** vonatkoznak, így kettejük között **az azonosság viszonya** áll fenn. Ezt az azonossági viszonyt is érzékeltetve (a tárgyak közötti egyenlőségjel segítségével) sokkal kézenfekvőbbnek tűnik a korábbiaknál a következő ábrázolás:

7.3. A birtokos jelzős szerkezettel kapcsolatba hozott **tulajdonító értelmezős** szerkezet sem hátravetett jelzős szerkezet. Hiszen a *Gergő gitárja* szintagmának úgymond megfeleltethető: *a gitár*, (*a*) *Gergőé* szókapcsolat nem is a jelzős szerkezettel függ össze, hanem a tulajdonító állítmánnal és annak alanyával: *a gitár Gergőé*. A (*gitár*, *a*) *Gergőé* értelmező jelentése magában foglalja, hogy Gergő valamilyen tulajdonáról van szó, az *-é* birtokjel a birtokoson visszautal a birtokra. Vagyis a birtokosra utaló szó referenciája megváltozik, és a birtokra való vonatkoztatásra módosul. (Mintha magában hordozna egy egész birtokos szerkezetet: *Gergőnek a gitárja*.) A *Gergőé* szóalak további toldalékolása a birtokszónak a toldalékolását követi: *Hozd be Gergő gitárját a szobába!* – *Hozd be a gitárt, Gergő gitárját!* – *Hozd be a gitárt, Gergőét!* – (*Odakint több gitár is van.*) *Gergőét hozd be!* S hogy ez a tulajdonító értelmező nem hátravetett birtokos jelző, arra az is egyértelműen utal, hogy míg a birtokos jelzős szerkezetben a birtokoson megjelenhet a *-nak/-nek* rag, kötelező viszont a birtokos személyjel a birtokszón (*Gergőnek a gitárja*), addig az értelmezős kapcsolatban mindkét említett elem tilos, ezzel szemben kötelező morfémaként jelen van a **birtokjel** a birtokoson, azaz az értelmezőn.

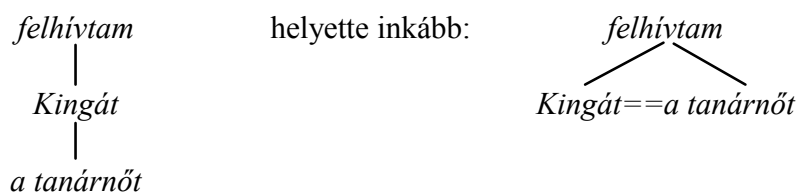
Ennek megfelelően a szokásos ábrázolás helyett itt sem jelzőként kellene megjeleníteni az értelmezőt, hanem az értelmezettel azonos mondatrészként. Tehát nem az első ábrával:

Az értelmezős szerkezet második, azaz értelmezői (*Gergőét*) tagján most sem az értelmezett szóhoz fűződő jelzős alárendelő viszony jelenik meg a *-t* tárgyraggal, hanem az igei alaptaghoz való kapcsolódás, az értelmező is – hasonlóan az értelmezetthez – tárgyi bővítménye az állítmánnak. A két tárgy ugyanarra a jeltárgyra vonatkozik, tehát azonosak a denotátumuk tekintetében. Ez az azonossági kapcsolat a mondat szerkezetében a mellérendeléshez hasonlóan jelenik meg, az azonos jeltárgyra vonatkozó nyelvi jelek a mondatnak egyazon szintjén állnak, a halmozott mondatrészeket felidézve. A halmozás itt azonban **csak a nyelvi jelek halmozását** jelenti, egy azonos jeltárgy különféle megnevezései között jön létre, ami viszont általában nem jellemző a mellérendelő szintigmák tagjainak a kapcsolatára.

7.4. Az úgynevezett **appozíció**, az **azonosító értelmező** (*Pista, a barátom*) sem jelzős szerkezet. Ennek a típusnak még annyi kapcsolata sincs a jelzős alárendeléssel, mint a szakirodalom által hátravetett jelzőnek nevezett értelmezőknek. Az értelmező és az értelmezett toldalékainak azonossága itt is arra utal, hogy azonos módon kapcsolódnak be a mondat szerkezetébe. Ha az értelmezett szó egy felsőbb szintű mondatrésznél a bővítménye, akkor az értelmezője is ugyanolyan bővítményként kapcsolódik az előbbi fölérendelt tagjához (*Felhívtam Kingát, a tanárnőt* – azaz: *felhívtam Kingát* és *felhívtam a tanárnőt*), vagyis **azonos mondatrészi szerepet** töltenek be, mivel a viszonyrag feladata mind a két tagnál a harmadik taggal, az alaptaggal szembeni nyelvtani viszony, vagyis a bővítményi szerep, azaz a mondatbeli funkció jelölése.

Eszerint itt sem szerencsés tárgyragot viselő jelzőként (illetve az értelmezett főnév tárgyaként) való ábrázolás, vagyis:

Az értelmezős szerkezet tagjai itt is azonos denotátumra vonatkoznak, tehát valójában csak a nyelvi jelek halmozódnak. Köztük **azonosító kapcsolat** van, **koreferenciális viszonyban** állnak egymással. Ezzel is magyarázható a köztük megjelenő esetbeli (és számbeli) egyezés.

7.5. Az előzőhöz hasonló az ugyancsak koreferenciális kapcsolatot felmutató, úgynevezett appozicionális (értelmezőszerű) mellérendelés, amiről Rácz Endre tesz említést az egyeztetésről szóló könyvében. Szilágyi Ferentől idézett példája a következő: *Az a diáktárs és jó barát, aki oly ragyogó tisztelettel ... örököltette meg a nagy tudós emberi vonásait, ... bizonytalanná válik* (Rácz 1991: 102). Ebben a típusban – amely a hétköznapi nyelvhasználatban talán leggyakrabban gyászjelentésekben fordul elő: az ... *a szeretett férj és a kiváló apa* ... jellegű kifejezésekben – az értelmezők halmozása figyelhető meg, melyek egy implicit értelmezett értelmezőiként (... XY, *a szeretett férj és a kiváló apa* ...) jelennek meg.

7.6. A fentiek alapján növekszik azoknak a viszonyoknak a száma, amelyeket egy korábbi tanulmányában Keszler Borbála lehetségesnek említ az azonos típusú mondatrészek között. Így az ott felsoroltak (az alárendelő: *szeretek levelet írni*, a mellérendelő: *kenyeret és tejet vásárolt*, a közömbös: *Péter levelet másolva több pacát ejtett*, valamint a közvetett heterogén kapcsolatok: *gyakran csak másodszorra értette meg a feladatot*) kiegészülhetnek még az **értelmezős-azonosító** (*szereztem a rétest, az almásat; hozd be a gitárt, Gergőét!*; *felhívtam Kingát, a tanárnőt*) viszonytal is (vö. Keszler 1992: 89–94).

8. Az értelmező határozó

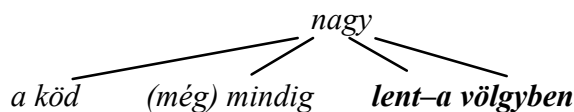
Szóba sem jön érthető módon a jelzőként való megítélés az **értelmező** (korábban értelmezőszerű) **határozó** esetében (Balogh 2000: 453).

8.1. Az értelmező határozós szerkezet két azonos típusú határozónak az értelmezőszerű kapcsolatát jelenti, amelyben a második helyen álló határozó értelmezi: azaz szűkíti, pontosítja, esetleg azonosítja az elsőben megjelölt határozói jelentést (*ebben a házban, a második emeleten laknak; fent, a hegytetőn találkoztak*). Ezekben az esetekben mindkét tag határozóként jelenik meg, s így elemzik őket a korábbi nyelvtanok, többek között A mai magyar nyelv is (Rácz 1968: 293). Vagyis e szerint az értelmezés szerint ezek a határozók – azon túl, hogy egymással is kapcsolatban állnak, hiszen egymás jelentését pontosítják, azonosítják vagy éppen szűkítik, tehát értelmezik – azonos módon kapcsolódnak be a mondat szerkezetébe. Így egymással nem alárendelő viszonyban vannak, hanem mindkettő egyformán, határozóként bővíti a közös alaptagot. (Mint ahogy nem tartják alárendelő szintagmának az úgynevezett összekapcsolt határozót [*hátizsákkal a hátán indult el; gyerekekkel a karján szállt fel a buszra*] sem, ahol a két határozó – bár eredetüket tekintve alárendelő szintagmából keletkeztek – együttesen, egyetlen mondatrészfunkcióban bővíti az alaptagot.)

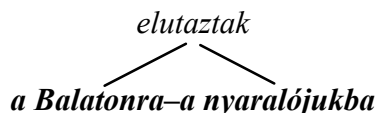
Ezek az értelmező határozók többféleképpen is létrehozhatók, hiszen nyelvünk a határozói mondatrész kifejezésének számos módját teszi lehetővé (ragos vagy névutós névszóval, határozószóval, igenévvel, névmással stb.).

8.2. Az értelmező határozós szerkezet ábrázolása tükrözi a szintagmatagok azonos viszonyát a közös alaptaghoz:

Például: *Lent, a völgyben még mindig nagy a köd.*

Elutaztak a Balatonra, a nyaralójukba.

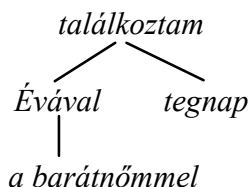
Az ábrázolt értelmező határozós szerkezetek tagjai között a második tag csupán pontosítja, szűkíti az első határozó jelentését. A két helyhatározó kapcsolata leginkább a kifejtő magyarázó viszonyra emlékeztet; a második tag részlegesen értelmezi az első jelentését.

8.3. A nyelvtanírói hagyomány megkülönbözteti egymástól a fenti példákat, vagyis az értelmező(szerű) határozós szerkezetet és az úgynevezett határozós viszonyban egyeztetett értelmezős típust (*A másik diáknak, a felkészültebbnek ítélték az első helyet*). A fentebb idézett grammatikákban (A mai magyar nyelv rendszere, A mai magyar nyelv stb.) ez utóbbi az értelmező jelzők között kap helyet. A különbségtétel annak alapján történik, hogy ez a második típus, az úgynevezett jelzői értelmezőknek megfelelően jelzős szerkezetű, illetve alany-állítmányi viszonyra alakítható át (lásd: *a felkészültebb másik diák – a másik diák felkészültebb*). Az értelmező határozók esetében ez az alany-állítmányra való átalakítás nem végezhető el, mivel a szerkezet tagjai vagy nem állnak az azonosítás viszonyában egymással, vagy pedig az átalakításnak morfológiai akadályai is vannak (a *fent, a hegytetőn* példában az egyik tag határozószó).

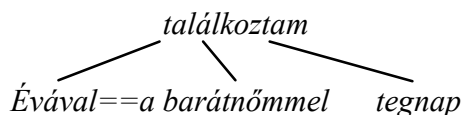
Megítélésem szerint azonban ez utóbbi példában – az előzőkhöz hasonlóan – a határozóragos névszó az alárendelő határozós nyelvtani viszony jelölését valósítja meg, így az *Évával, a barátnőmmel találkoztam tegnap* példa valódi értelmezőjét, a *barátnőmmel* tagot is értelmezői helyzetű határozónak kellene tartani, hiszen ez ugyanúgy határozója a *találkoztam* állítmánynak, mint értelmezettje, az *Évával*. Az a lehetőség, hogy e két tag alany-állítmányra átalakítható, nem az értelmező jelző voltát mutatja, hanem azt, hogy az értelmező és az értelmezett azonos egymással (*Éva = a barátnőm*), mivel ugyanarra a denotátumra vonatkoznak.

8.4. Vagyis javasolható, hogy a szokásos ágrajz helyett itt is határozónak kellene ábrázolni a második tagot, mivel viszonyragja határozói mondatrészszerépére utal:

Évával, a barátnőmmel találkoztam tegnap.

ehelyett:

Az alany-állítmányra való átalakítás a fenti példában persze elvégezhető, de természetesen csak több lépésen keresztül valósítható meg. Hiszen a határozóragos főnevek nem kerülhetnek sem az alanyi, sem az állítmányi szerepbe, mivel ezeket a mondatbeli funkciókat csak ragtalan névszók tölthetik be (ráadásul a névszói állítmányhoz még segédige is szükséges). Vagyis először el kell távolítani az említett szóelőfordulásokról a ragot, és így már egészen más szóalakokkal dolgozunk.

Érdemes megjegyezni, hogy egyes határozófajták is átalakíthatók állítmánnyá, mégsem tartjuk őket emiatt jelzőnek. Így például az állapothatározók között találni ilyeneket: *Zsófi **beteg** fekszik* – *Zsófi **beteg**; A fiamat **lázasnak** éreztem* – *A **fiam** érzésem szerint **láz**as volt*; *Györgyi **ügyintézőként** dolgozott az intézetben* – *Györgyi **ügyintéző** volt az intézetben*; *Virág érkezett **utolsónak*** – *Virág volt az **utolsó***. *A kollégám **mint szervező** vesz részt a versenyen* – *A **kollégám szervező** a versenyen*.

Balogh Judit

SUMMARY

Balogh, Judit

The place of appositive constructions among syntactic patterns

This paper tries to find the place of appositive constructions in the overall syntactic structure of present-day Hungarian. Capitalising on the fact that *Magyar grammatika* [Hungarian Grammar], a recent university textbook first published in 2000, does not define appositions as a kind of attributes (as was usually done beforehand), the author looks at the various types of appositions: qualifying, attributing, and identifying ones, as well as appositive adverbs, and concludes that appositions – due to their inflectional endings – play the same syntactic role in sentences as their host nouns do. On the other hand, appositive constructions cannot be taken to be coordinative constructions since their constituents normally refer to the same entity in two different ways, hence they are in a close-knit relationship with each other, termed an appositive-identifying relation here. They constitute a third kind of syntactic constructions alongside subordinative and coordinative ones.